Archetype

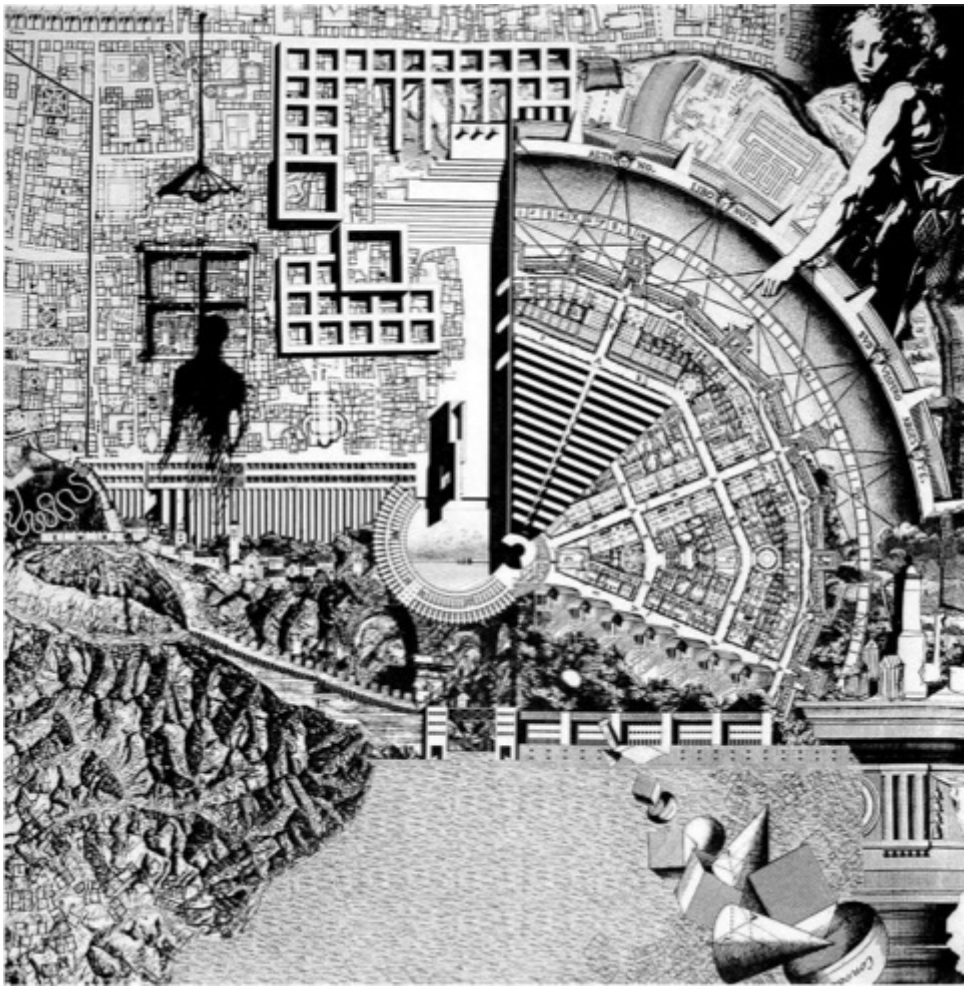

Χωρικές μηχανές μνήμης στην ατομική και στη συλλογική σφαίρα

Σελένα - Ελένη Τσουκαλά - 27/10/2021

Ερευνητική εργασία

Φοιτήτρια: **Σελένα - Ελένη Τσουκαλά**

Επιβλέπων: Νικόλαος Σκουτέλης, Καθηγητής
Πανεπιστήμιο: Πολυτεχνείο Κρήτης _ Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ημερομηνία παρουσίασης: Δεκέμβριος 2020

Η μνήμη υπάρχει στο μυαλό μας; Είναι νοητική διεργασία ή μήπως έχει υλική υπόσταση; Γίνεται κάτι άυλο να είναι συνέχεια παρόν; Τη μνήμη την αισθανόμαστε; Τη βλέπουμε; Τη μυρίζουμε; Τι από όλα αυτά που θυμάμαι είναι αλήθεια και τι ψέμα; Το έζησα αυτό ή το φαντάστηκα; Κατοικώ σε έναν χώρο σημαίνει ότι θυμάμαι; Τότε πώς γίνεται να θυμάμαι κάτι που δεν έζησα; Κρύβουν οι τόποι μνήμες; Κι αν ναι, εγώ γιατί δεν θυμάμαι κάτι;

Μέσα από το «σώμα» αυτών των ερωτημάτων, η παρούσα εργασία διερευνά την έννοια της μνήμης ως πρωτογενές στοιχείο της ανθρώπινης νόησης και ύπαρξης, μέσα από τις χωρικές της υποστυλώσεις στην

ατομική και στη συλλογική σφαίρα. Η εργασία επιχειρεί να εργαστεί πάνω σε έναν δυϊσμό, ο οποίος φανερώνει τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Συγκεκριμένα, εγκύπτουμε στη διττή φύση των δύο εννοιών που συσχετίζονται, δηλαδή στις δύο εκφάνσεις της μνήμης, συλλογική και ατομική, και στη διττή έκφανση του χώρου, δηλαδή του πραγματικού και νοητικού. Σημείο εκκίνησης τίθεται η διάκριση του φιλοσόφου Paul Ricoeur, ο οποίος, ταξινομώντας τις θεωρητικές παραδόσεις που εξέτασαν το φαινόμενο της αναμνηστικής λειτουργίας από την αρχαιότητα και έπειτα, διέκρινε δύο σχολές: την «παράδοση του εσωτερικού βλέμματος» και εκείνη του «εξωτερικού βλέμματος». Αντικείμενο της εργασίας, λοιπόν, αποτελούν οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αναδεικνύουν την άρρηκτη σχέση της μνήμης με τον χώρο. Μέσα από μια ροϊκή αφήγηση «υφαίνεται» το νήμα της ενθύμησης, το οποίο διαπερνά το άτομο ως μονάδα αλλά και ως τμήμα του κοινωνικού συνόλου.

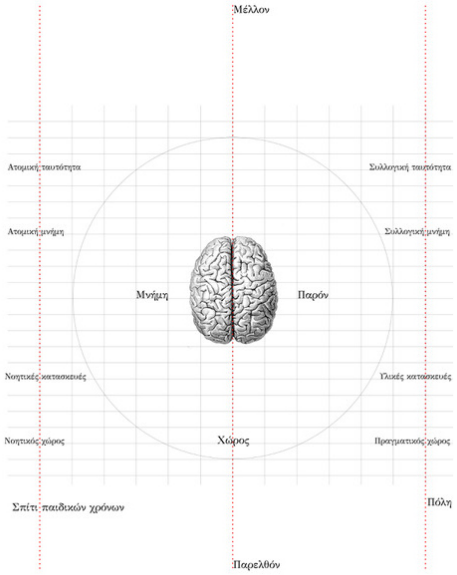

Εικόνα 1. Σχεδιάγραμμα έρευνας

Σε ένα πρώτο επίπεδο διερεύνησης, γίνεται μια προσπάθεια να προσδιοριστεί «τι είναι μνήμη», «ποιος θυμάται» και «πώς θυμάται». Καταρχήν, η μνήμη φαίνεται να απορρέει από τις διεργασίες της ατομικής συνείδησης. Αποτελεί μια πρωτεύουσα νοητική λειτουργία του ανθρώπου, καθώς συμβάλλει στη συγκρότηση της συνείδησης και κατ’ επέκταση στην αντίληψη της ύπαρξης, μέσω της αποθήκευσης και ανάκλησης γεγονότων, βιωμάτων και εμπειριών. Το άτομο «θυμάται αυτά που έχει δει, έχει κάνει, έχει νιώσει και έχει σκεφτεί» κάποια συγκεκριμένη στιγμή.

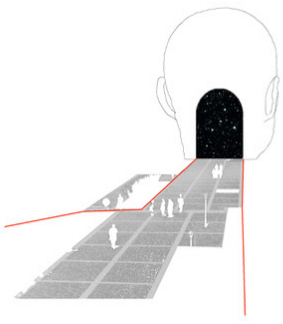

Εικόνα 2. Το «υλικό» είναι διάσπαρτο στις αναμνήσεις, ενώ κάποια πράγματα φαντάζουν ξεθωριασμένα καθώς δεν τα ανακαλούμε ακριβώς

Ωστόσο, υπάρχει μια διάσταση της μνήμης η οποία εμφανίζεται σαν δανεισμένη και όχι δική μας. Μπορούμε να φανταστούμε κάποια γεγονότα, αλλά όχι να τα θυμηθούμε. Εισάγεται, λοιπόν, ο όρος της «συλλογικής μνήμης», ο οποίος χρησιμοποιείται πρώτη φορά από τον κοινωνιολόγο Maurice Halbwachs, για να αποδώσει

χαρακτηριστικά κοινωνικής κατασκευής στην έννοια της μνήμης. Αφού επιχειρείται ένα πέρασμα από την ατομική στη συλλογική μνήμη, στη συνέχεια γίνεται μια αποσαφήνιση για τη διαφοροποίηση της συλλογικής μνήμης από την ιστορία. Ο Le Goff, θέλοντας να θίξει αυτόν τον διαχωρισμό, τεμαχίζει την ιστορία στα δύο και αναφέρει την «ιστορία της συλλογικής μνήμης» και «την ιστορία των ιστορικών». Η πρώτη συνδέεται με το βίωμα και την εμπειρία του παρελθόντος. Από την άλλη, η δεύτερη έχει σκοπό να εξηγήσει το παρελθόν, διατηρώντας μια γραμμική αφήγηση των γεγονότων και με την τήρηση χρονολογικών συμβάσεων. Ο Halbwachs θεωρεί πως η μεγαλύτερη αντίθεση μεταξύ ιστορίας και συλλογικής μνήμης είναι πως η τελευταία δεν είναι καθολική, δηλαδή υπάρχουν πολλές συλλογικές μνήμες. Αν αναλογιστεί κανείς ότι κάθε κοινωνία αποτελείται από αμέτρητες ομάδες οι οποίες μετασχηματίζονται διαρκώς, μπορεί εύκολα να συνάγει ότι και το περιεχόμενο των συλλογικών μνημών μεταβάλλεται αντίστοιχα. Επομένως, η ενιαία συγκρότηση συλλογικής μνήμης καθίσταται ανέφικτη, καθώς εξαρτάται από τις ιδεολογικές πεποιθήσεις και θεωρήσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων από τις οποίες προκύπτει.

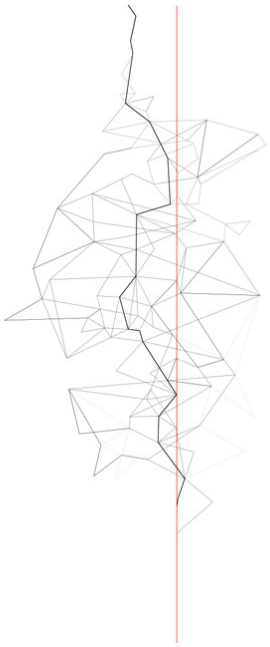

Εικόνα 3. Η ιστορία, η ατομική μνήμη και οι συλλογικές μνήμες

Τα γενεσιουργά στοιχεία της μνήμης, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι είναι ο χρόνος και ο χώρος. Ό,τι βιώνουμε λοιπόν, και έπειτα το ανακαλούμε στην «πραγματική» ζωή, λαμβάνει χώρα πάντα στο πλαίσιο ενός χώρου. Ο Martin Heidegger, εστιάζοντας στην άρρηκτη σχέση που έχει το «Είναι» μας με τον χώρο, αναφέρει ότι «η ανθρώπινη διαμονή δεν περιλαμβάνει μόνο τους τοίχους ενός σπιτιού, αλλά εκτείνεται σε έναν ευρύτατο χώρο, μέσα στον οποίο χωρούν ο ουρανός και η γη, κι επιπλέον οι θνητοί άνθρωποι και οι αθάνατοι Θεοί». Ο Heidegger, λοιπόν, υποστηρίζει ότι ο χώρος είναι συνυφασμένος με τον άνθρωπο και τα πράγματα, ότι δηλαδή η ύπαρξη είναι χωρική. Συνεπώς, διερευνάται η έννοια του «υπαρξιακού χώρου» ως χώρου της εμπειρίας, και η έννοια του τόπου, η οποία σηματοδοτείται από την κατασκευαστική δραστηριότητα του ανθρώπου και είναι δείκτης της οργάνωσης της κοινωνίας στον χώρο, συνεπώς σηματοδότης μνήμης.

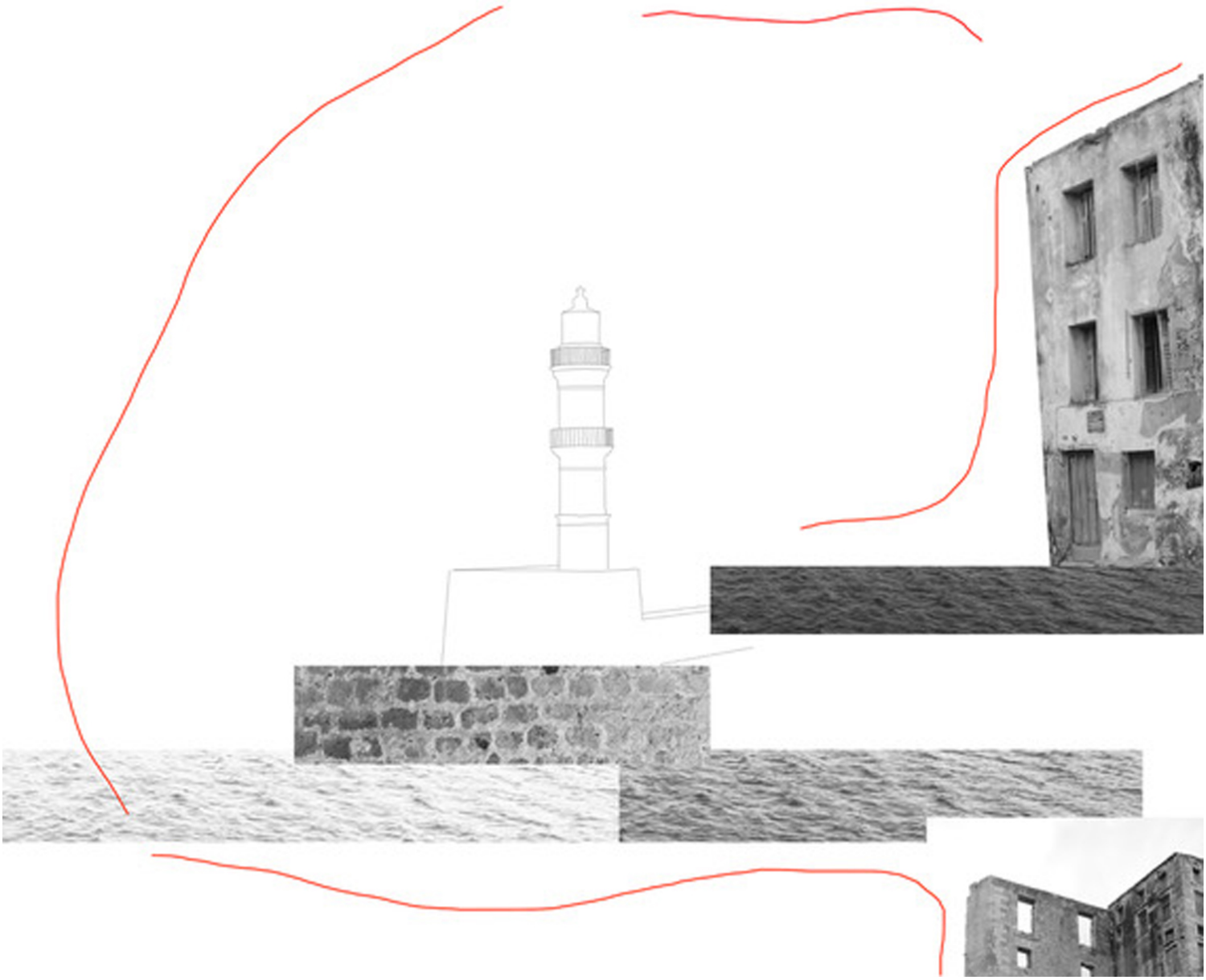

Εικόνα 4. Το πνεύμα του τόπου είναι η ενέργεια, η ατμόσφαιρα του τόπου που αναβλύζει από τον ίδιο τον τόπο αλλά και τις κατασκευές που τον κάνουν αναγνωρίσιμο, είναι περισσότερο αίσθηση παρά ορατή πραγματικότητα.

Στη συνεχεία της εργασίας προσεγγίζεται η έννοια της πόλης ως ανθρώπινου αντικειμένου. Εστιάζουμε, λοιπόν, στα γραπτά του Aldo Rossi για την πόλη και τη σχέση της με τη συλλογική μνήμη. «Η πόλη είναι η συλλογική μνήμη των λαών. Και όπως η μνήμη είναι συνδεδεμένη με τα γεγονότα και τους τόπους, η πόλη είναι ο "locus" της συλλογικής μνήμης». Η πόλη είναι ένα συλλογικό αρχιτεκτονικό έργο, το οποίο μέσα στο πέρασμα του χρόνου μετασχηματίζει τα επιμέρους τμήματα που την απαρτίζουν. Άλλα τα συγκεκριμενοποιεί και άλλα τα μεταβάλλει· εμπεριέχει όλα τα ίχνη της κατασκευαστικής δραστηριότητας του ανθρώπου που επιβιώνουν στο σήμερα και συμπληρώνουν τη σύνθεση ενός αρχιτεκτονικού παλίμψηστου. Τα παλαιά ίχνη συμπληρώνονται από τα νεότερα και κάθε φορά ανακαλύπτεται η ύπαρξη προηγούμενων καταγραφών, ενώ κάθε ιστορική περίοδος αφήνει το δικό της ξεχωριστό αποτύπωμα στο αστικό παλίμψηστο.

Μέσα από τη διερεύνηση της πόλης, αντιλαμβάνεται κανείς ότι είναι ένα σύστημα το οποίο τείνει προς μια συνεχή εξέλιξη, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι υπάρχουν στοιχεία τα οποία επιβιώνουν και διαρκούν. Σ' αυτή την εξέλιξη καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν τα μνημεία, τα οποία διατηρούνται και είναι οι προωθητικοί συντελεστές αυτής της ανάπτυξης. Τα μνημεία είναι τα πιο χαρακτηριστικά σύμβολα διάρκειας μέσα στην πόλη. Συνεπώς, εστιάζουμε στον διαχωρισμό του Alois Riegl, ο οποίος διακρίνει τα μνημεία σε ηθελημένα και αθέλητα. Στα ηθελημένα μνημεία συγκαταλέγονται τα έργα που δημιουργούνται συνειδητά ως ενθύμηση κάποιου γεγονότος που διαδραματίστηκε στο παρελθόν, και φέρουν εξ αρχής τον χαρακτηρισμό τού «μνημείου». Αντίθετα, στα αθέλητα μνημεία τοποθετούνται τα έργα τα οποία αποκτούν αξία μνημείου σε μεταγενέστερη εποχή. Οι αντιλήψεις περί παρελθόντος και κληρονομιάς μεταβάλλονται ανάλογα με το

αξιακό υπόβαθρο της εποχής. Τα μνημεία, λοιπόν, τα οποία αποτελούν υλικές αναπαραστάσεις της μνήμης, υπόκεινται σε ραγδαίες αλλαγές ανάλογα με την ηθική τής κοινωνίας της οποίας είναι τμήμα, είτε κατατάσσονται στα ηθελημένα είτε στα αθέλητα.

Σε αυτό το σημείο της εργασίας καταλήγουμε στο πρώτο σημαντικό συμπέρασμα, το οποίο είναι και η ουσία όλης της έρευνας. Η κυρίαρχη αντίληψη περί «χωροποίησης» της μνήμης θέτει το μνημείο στο επίκεντρο, ως την πιο αξιοσημείωτη χωρική έκφραση της μνήμης. Το μνημείο φέρει συμβολική φόρτιση και είναι προορισμένο να παραμείνει εις το διηνεκές, συμβολίζοντας μια ιδιαίτερη ηθική αξία, αυτή της συλλογικότητας και της κοινωνίας. Ωστόσο, στην προσπάθεια του μνημείου να αποκρυσταλλωθεί στον χρόνο και στον χώρο και να καταστήσει τη μνήμη άφθαρτη, φαίνεται πως τελικά είναι αποκομμένο από τη ροή της ζωής. Η σχέση μνήμης και χώρου δεν αρθρώνεται μόνο μέσω της αναπαράστασης της μνήμης στον χώρο, αλλά και μέσω της εμπειρίας του ατόμου που εγγραφεί διαρκώς μνήμες στον χώρο. Η μνήμη που πηγάζει από τη βιωμένη εμπειρία δεν αρκείται στην εποπτεία των πραγμάτων από απόσταση. Αντίθετα, ο άνθρωπος γίνεται συμμέτοχος στο περιβάλλον με απώτερο σκοπό να βιώσει τα πράγματα και να τα ενσωματώσει στην προσωπική του ιστορία, στην ατομική του μνήμη. Υπό αυτή την έννοια, η μνήμη είναι μια ενεργή διάσταση της εμπειρίας και σχετίζεται άμεσα με τη ζωή μέσω της κατοίκησης σε τόπους, και όχι μέσα από τα «ψυχρά» μάρμαρα και τις συμβολοποιημένες αναπαραστάσεις των μνημείων που δεν σχετίζονται άμεσα με τη ζωή.

Ο άνθρωπος αναπτύσσει μια πολύ ιδιαίτερη σχέση με τους τόπους της κατοίκησης. Ορισμένοι από αυτούς τους τόπους καταφέρνουν και επανεμφανίζονται στη ζωή του, μέσα από ένα εσωτερικό «κινηματογραφικό έργο», στο οποίο «βιώνει» ξανά και ξανά τις σκηνές του παρελθόντος. Αυτές οι σκηνές δημιουργούν ένα πεδίο ενατένισης του παρελθόντος με αναμονές προς το μέλλον, και καταφέρνουν να μετατρέπονται από τόπους κατοίκησης σε τόπους μνήμης της ζωής του ατόμου. Το σπίτι τής παιδικής ηλικίας, το πρώτο σπίτι της ζωής του ανθρώπου, είναι ένας τέτοιος τόπος με συμβολική επένδυση, καθώς αποτελεί τον τόπο όπου ο άνθρωπος έρχεται σε επαφή με τη ζωή και διαπλάθει ασυνείδητα την ταυτότητά του. Το ίδιο το σπίτι, σύμφωνα με τον Bachelard, είναι το πρώτο μας σύμπαν, «είναι, πραγματικά, ένας κόσμος». Προφανώς, η προσωπική μνήμη του σπιτιού των παιδικών χρόνων δεν αναφέρεται μόνο στη μνήμη των χώρων του σπιτιού αλλά και σε όλα τα αντικείμενα και τις αισθήσεις που ενώνουν την τωρινή ύπαρξη του ατόμου με το παρελθόν της. Ο Walter Benjamin, στην αυτοβιογραφία του, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ό,τι κι αν είναι, για κάθε άνθρωπο υπάρχουν πράγματα που δημιουργούν πιο μακρόχρονες συνήθειες από ό,τι όλα τα άλλα. Είναι τα πράγματα που διαμόρφωσαν τις ικανότητες και καθόρισαν το σύνολο της ύπαρξής του. Και καθώς, όσο με αφορά, το διάβασμα και η γραφή ήταν αυτά που έπαιξαν σημαντικό ρόλο, τίποτε απ’ όλα αυτά που μου συνέβησαν τα πρώτα χρόνια της ζωής μου δεν ξυπνά τόσο μεγάλη νοσταλγία μέσα μου, όσο το κουτί με τα γράμματα της αλφαβήτου».

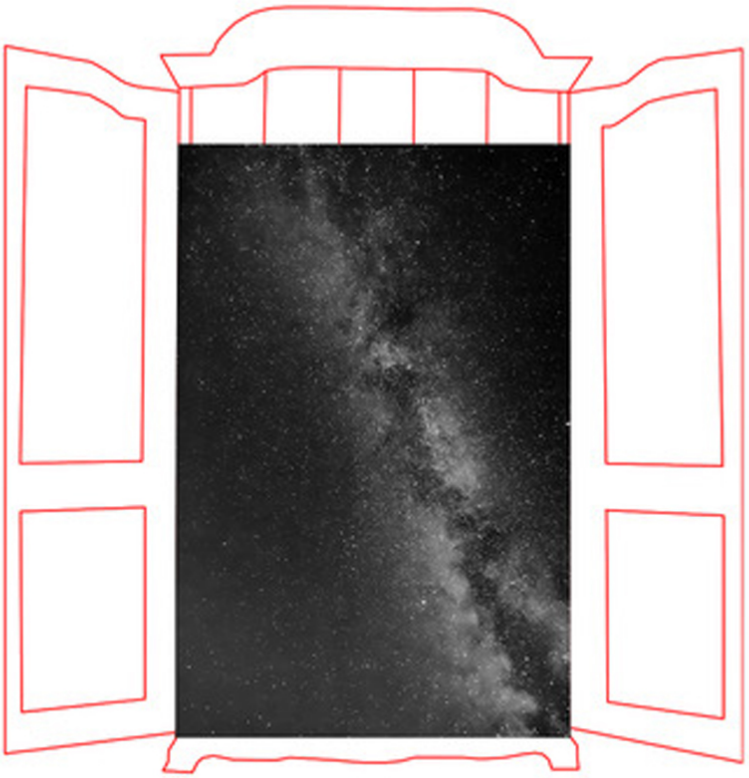

Εικόνα 5. Τα ντουλάπια της μνήμης και της φαντασίας

Φτάνοντας προς το τέλος αυτής της αφήγησης, επιλέγεται ένα συνειρμικό κλείσιμο με τον Aldo Rossi και την *Κατ'αναλογία Πόλη*, η οποία παρουσιάζει μια τομή ανάμεσα στην ατομική και στη συλλογική μνήμη. Η ιδέα της αναλογίας αποτέλεσε για τον Rossi ένα πεδίο πιθανοτήτων, ορισμών και συσχετισμών, με τα αντικείμενα τα οποία μας περιβάλλουν. Ο ίδιος αναφέρει τα λόγια του Walter Benjamin: «Αναμφισβήτητα παραμορφώνομαι από τις σχέσεις με ό,τι με περιβάλλει». Το 1976, στο πλαίσιο διερεύνησης της έννοιας της αναλογίας, πρότεινε την «*Κατ' αναλογία Πόλη*» (*Citta Analoga*), η οποία ήταν εμπνευσμένη από τα έργα του Canaletto.

Ο Rossi χρησιμοποίησε την αναλογία ως μέσο καταγραφής της διαμορφωμένης εμπειρίας του. Όλες αυτές οι μορφές και οι δομές με τις οποίες ήρθε σε επαφή από την παιδική του ηλικία και έπειτα, εντυπώθηκαν μέσα του και κάθε φορά έβρισκαν διέξοδο σε νέες δουλειές με τη μορφή αναλογιών. Υπό αυτή την έννοια, στην «*Κατ' Αναλογία Πόλη*» ο Rossi δημιούργησε την πόλη μέσα από τα δικά του μάτια και τους προσωπικούς του συνειρμούς, δημιούργησε δηλαδή την πόλη της μνήμης.

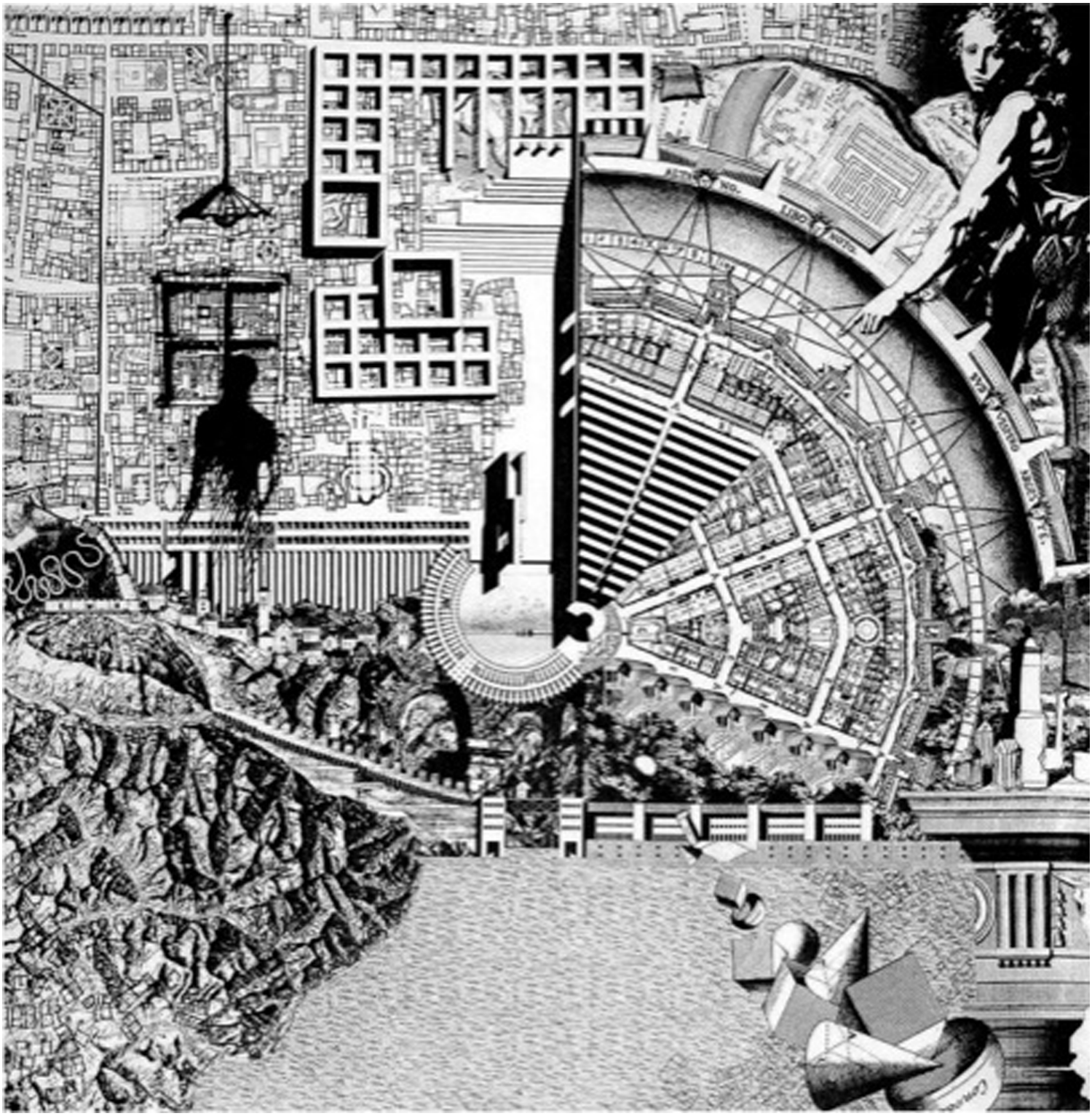

Εικόνα 6. Aldo Rossi, Citta Analoga_ Κατ’ Αναλογία Πόλη

Κλείνοντας αυτή τη διαδρομή της μνήμης καταλήγουμε σε ορισμένους στοχασμούς, οι οποίοι επιβεβαιώνουν ότι η μνημονική λειτουργία αποτελεί έναν τρόπο συγκρότησης της αυτογνωσίας του ατομικού υποκειμένου στην τάξη του χρόνου, με έναν διττό τρόπο. Η συλλογική μνήμη συνδέεται άμεσα με τις γνώσεις και τις πεποιθήσεις των ανθρώπων, ενώ διαφαίνεται στον χώρο κυρίως μέσα από τις ανθρώπινες κατασκευές και από τα μνημεία, τα οποία διαμορφώνουν τη μνήμη ως μια εξωτερική υποβολή, στο πλαίσιο μιας πόλης ή εν γένει ενός τόπου. Αντίθετα, η ατομική μνήμη επιστρέφει σε εμάς κυρίως μέσα από τους στοχασμούς και την ονειροπόληση των τόπων της κατοίκησης και της οικειότητας. Εκεί ακριβώς, επιχειρήσαμε να προεκτείνουμε σε μια χωρική απόδοση τον διαχωρισμό των δύο σχολών που διέκρινε ο Ricoeur, αυτή του «εσωτερικού βλέμματος» και αυτή του «εξωτερικού βλέμματος». Προεκτείνοντας ακόμη περισσότερο τον διαχωρισμό αυτόν, θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για το «έξω» και το «μέσα» της μνήμης. Αυτά τα χωρικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να αποδώσουν τις στρώσεις του παλίμψηστου της μνήμης που περνάει από τον τόπο στην ανθρώπινη ψυχή. Όσο πιο βαθιά εξερευνήσει κανείς αυτό το παλίμψηστο της μνήμης του ανθρώπου, καταφέρνει να ανακαλύψει τις μνήμες που φωλιάζουν στην απροσδιοριστία της εσωτερικής ζωής,

ενώ σε πιο εξωτερικές στρώσεις διακρίνει κανείς μνήμες που έχουν οριστεί από τις πράξεις του συνόλου και αποτελούν ένα διακύβευμα της εξουσίας που επιτρέπει συνειδητές και ασυνείδητες χειραγωγήσεις.

Ολόκληρη η εργασία βρίσκεται σε αυτόν τον σύνδεσμο

https://issuu.com/selenats/docs/tsoukala_selena-eleni_ereunitiki_2020